

Миодраг Марковић

СВЕТИ НИКИТА КОД СКОПЉА

Задужбина краља Милутина

Београд 2015

МИЛУТИНОВА ОБНОВА

Изузимајући податак да су неки од Милутинових предака даривали Светог Никиту, скоро ништа није познато о судбини манастира у XIII веку. Може се, ипак, закључити да је негде током тог бурног столећа, када је скопска област често мењала господаре, и он доживео неку озбиљну невољу.¹ Заправо, из сведочења краља Милутина проистиче да је Свети Никита, после српског освајања Скопља и околних крајева (1282),² нађен у стању које је захтевало обнову: **И шврѣте крал(к)в(ь)с(тво) ми манастирь запоустѣль въ Скоп'скои странѣ, С(вѣ)т(а)го Никитоу ш(тѣ)чѣства мокого, и направихъ кго...**³ Није сасвим сигурно шта је тачно значео наведени исказ. У први мах би се закључило да је Милутин затекао напуштен манастир, без монаха, али значење речи

Краљ Милутин, фреска из Богородице Љевишке у Призрену, око 1310.

- 1 Последњих деценија XII века, када је спољнополитички положај Византије постао незавидан, скопска област улази у период испуњен многобројним немирима и сукобима. Већ је поменуто да је она у време освајачких похода Стефана Немање ушла у састав српске државе (можда већ 1183. године), али да је крајем 1190, 1191. или 1192. поново враћена Византији. Већ 1203. године цела област била је припојена Бугарској, а ускоро после Калојанове смрти (1207) Скопље највероватније улази у оквире територије којом је као обласни господар управљао бугарски великаш Стрез. После Стрезове смрти (вероватно 1214) град је, изгледа, припао Солунском краљевству, од којег га је неколико година касније преотео епирски владар Теодор I Анђео (вероватно 1217. или 1218). Од 1230. опет припада Бугарима, а 1246. године улази у састав Никејског царства. У грчким рукама скопска област била је затим нешто краће од четири деценије, с тим што су је накратко држали бугарски цар Михаило Асен (1254/1255), краљ Урош I (1257–1258/1259), а вероватно и бугарски цар Константин Тих (око 1265–1270). О наведеном уп. Томоски, *Скопје*, 59–60; Микулчић, *Старо Скопје*, 118–119; Kravari, *Villes et villages*, 38, 43, 45, 47–48, 161, 163.
- 2 Сачувани извори говоре да је до Милутиновог освајања Скопља дошло још за живота краља Михаила VIII Палеолога, тј. нешто пре 11. XII 1282, уп. *ИСН*, I, 439–440 нап. 13 (Љ. Максимовић).
- 3 Податак о запустелости Светог Никите у моменту Милутиновог доласка у скопску област доноси, као што је већ речено, интерполирани део „сводне“ хиландарске повеље (ПН 3), преузет из ПН 8, видети *Сјоменици*, I, 313 (бр. X_{135–137}). О ПН 3 и ПН 8 видети стр. 33–35 и 38–39 *supra*.

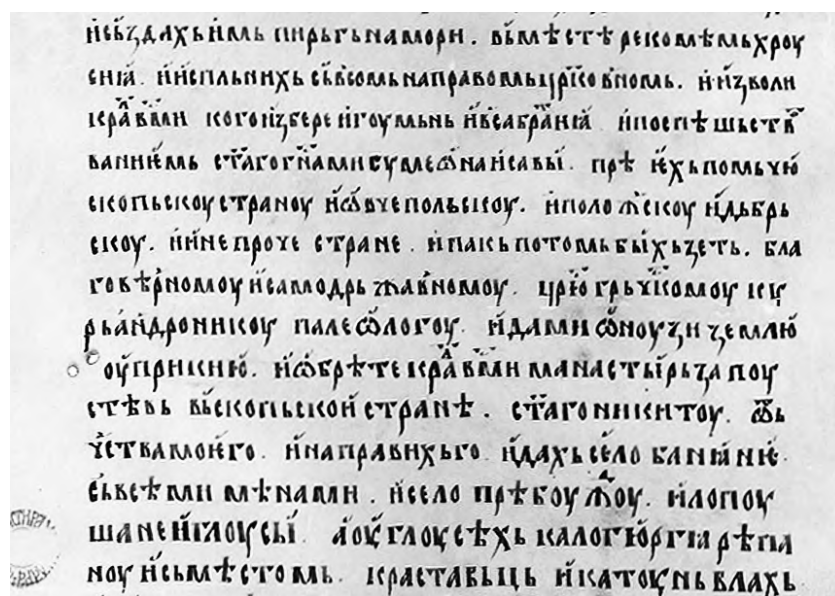
- 4 О значењима глагола **запоустѣти** видети нпр. Гилтебрандт, *Справочный и объяснительный словарь*, II, 695; *Slovník jazyka staroslověnského*, I, 656.
- 5 Кέκτῃται δὲ ἡ τοιαύτη μονὴ ἀνέκαθεν καὶ μέχρι τοῦ νῦν καὶ ἕτερα κτήματα περιελθόντα αὐτῇ ἀπὸ δωρεᾶς τῶν περιποθῆτων συμπενθέρων τῆς βασιλείας μου καὶ προγόνων τοῦ αὐτοῦ ὑψηλοτάτου κράλη Σεργίας... κυροῦ Στεφάνου τοῦ Οὔρεσι..., ὧν δὴ χάριν πρόσεισι τῇ τοιαύτῃ μονῇ καὶ διάφορα δικαιοῦματα, уп. *Actes de Chilandar*, I, 174–175 (бр. 18^{43–47, 57}). Глагол *κτάομαι* има и значење *сѣсти, добити, набавити*, али чини се да у контексту у којем је употребљен у цитираном делу ПН 1 он значи *поседовасти, имати, држати* (уп. нпр. Liddell–Scott, *Lexicon*, 1001). На такав закључак упућује хронолошка одредница *ἀνέκαθεν καὶ μέχρι τοῦ νῦν* (од почетка до сада). Последњи српски владар чијим даровима је манастир на Скопској Црној гори могао, пре Милутиновог времена, *стећи* неки посед био је краљ Урош, а он је држао Скопље више од 40 година пре издавања хрисовуље Михаила IX (уп. стр. 42–45 *supra*).
- 6 Из текста хрисовуље Михаила (ПН 1) могло би се закључити да је Свети Никита, поред добара стечених даровима Милутинових предака, одраније поседовао и манастирић Свете Богородице код Скопља, односно да му је оснивачком повељом краља Милутина тај метох само био потврђен: ...Στέφανος οὐ Οὔρεσις... συνέτυχε... ὡς πλησίον τῶν Σκοπίων εὐρίσκεται μοναστήριον εἰς ὄνομα τιμώμενον τοῦ Ἁγίου μεγαλομάρτυρος Νικήτα, ἐν ᾧ δὴ καὶ προσεκύρωσε μονύδριον... εἰς ὄνομα δὲ τιμώμενον τῆς πανυπεράγους Θεομήτορος... μετὰ... ἀνθρώπων καὶ... ἀμπελίων καὶ χωραφίων, ἐπὶ τῷ εἶναι τοῦτο καὶ λογιζέσθαι εἰς μετόχιον τῆς... μονῆς τοῦ Ἁγίου μεγαλομάρτυρος Νικήτα, видети *Actes de Chilandar*, I, 174 (бр. 18^{2–11}); уп. и Живојиновић, *Хиландар и његова*, 63–64. Ваља, ипак, имати у виду и чињеницу да глагол *προσκύρω* не значи само *поштовасти, оверити, обезбедити, учврсти* (Liddell–Scott, *Lexicon*, 1518; Млампинић, *Лексикон*, 1510), него и *пренеми имовину или право својине с једној на друго право лице* (Lampe, *Lexicon*, 1178; уп. и *Лексикон* *της κοινῆς νεοελληνικῆς*, Θεσσαλονίκη 1998, 1146). То ствара могућност за још једну претпоставку – да је краљ Милутин био ктитор који је даровао Светом Никити *μονύδριον* посвећен Богородици, преневши на скопскоцрногорски манастир својинска права која су раније вероватно припадала некој Боришици, ктиторки манастирића.
- 7 О архитектури цркве Светог Никите уп. Татић, *Св. Никита*, 128–134. Слична је, чини се, била и судбина манастира Светог Георгија Горга током првих деценија Милутинове владавине. О њој сведочи краљева повеља, издата скопском манастиру 1299/1300. године. Њена експозиција почиње следећим речима: **вѣрѣте краљкѣство ми Г(вѣ)т(а)го и великаго м(оу)ч(е)н(и)ка Х(ри)с(то)ва Г(е)оргиа прѣмо Скопюу градоу на Серавѣ, на брѣдѣ рекѣмѣ Вѣргинѣ, вт(ъ) много лѣтъ запоустѣшоу и разорена вт(ъ) основаниа** (Илиевска–Мошин–Славева, *Грамоти*, 209). Мада се из цитиране реченице не види да ли је реч о манастиру или цркви, преостали део текста повеље открива да је, у ствари, црква била опустошена и разорена, а да, и поред тога, манастир највероватније није био запустео. Милутин, наиме, већ у следећој реченици говори о свом обећању да ће подићи и саздати из темеља **храмъ тѣхъ**, да би затим поменуо како је видео

запоустѣль не искључује ни тумачење по којем би Свети Никита био опустошен, тј. опљачкан и у одређеној мери разорен, али још увек жив. Могуће је, такође, да је био и пуст и разрушен.⁴

И на овом месту треба се подсетити хрисовуље Михаила IX Палеолога (ПН 1), којом је Светом Никити потврђено власништво над свим његовим метосима и осталом имовином, укључујући и добра што су их манастиру даровали Милутинови преци. Као што је већ поменуто, у хрисовуљи се наводи да та добра Свети Никита поседује (кѣкτῃται) „од почетка до сада“ и да му у вези са њима припадају различите исправе.⁵ Најлогичније је помишљати да је само жив манастир могао да поседује старе имовинске акте и одређена добра која је у новим околностима требало потврдити.⁶ У том случају речи **манастирь запоустѣль** односиле би се на стање манастирских зграда. Највише има основа за претпоставку да се у рушевинама налазио првобитни католикон. Чињеница је да су се архитекти српског краља, супротно својој уобичајеној пракси, одлучили да цркву Светог Никите саграде из основа. Ниједан део постојеће грађевине није старији од XIV века.⁷

Градитељски радови на обнови Светог Никите започети су, нема сумње, тек после венчања краља Милутина и византијске принцезе Симониде, обављеног крајем априла 1299. године.⁸ То проистиче из навода изгубљене краљеве повеље о претварању Светог Никите у метох Хрусијског пирга (ПН 8), интерполираних у прерађену верзију „сводне“ хиландарске повеље (ПН 3). Ту се о обнови скопскоцрногорског манастира говори тек пошто је поменуто успостављање родбинских веза између српског и византијског владара: **И посѣѣшѣствованикѣмъ с(вѣ)тъю ми Г(оспо)д(и)ноу Симѣвна и Савы, прѣкѣхъ по мѣчу Скопѣск(оу) страноу и Вѣчеполѣскоу и Положѣскоу и Дѣврьскоу и прочек инѣ стране, и потѣмъ быхѣ зѣтъ бл(а)говѣрѣномоу и самодръжавѣномоу ц(ѣ)с(а)роу грѣчѣскомоу кѣрѣ Яндроникоу Палеологоу. И да ми вноузи земѣлю оу прикию. И вѣрѣте краљ(кѣ)в(ъ)с(тво) ми манастирь запоустѣль вѣ Скопѣскои странѣ, Г(вѣ)т(а)го Никитоу в(тъ)чѣства моѣго, и направихѣ кѣго...**⁹ И без овог податка било би најоснованије помишљати да је краљ Милутин започео обнављање манастира на Скопској Црној гори тек после измирења са Византијом. Ниједна од поуздано датованих краљевих задужбина није саграђена пре стабилизовања ситуације на југу државе.¹⁰

Хронологија почетка радова на обнови Светог Никите може се прецизније утврдити на основу онога што се зна о оснивачкој повељи краља Милутина за тај манастир (ПН 6). Изгубљени акт, којим је обезбеђено издржавање манастирског братства, верификовали су, на Милутинову молбу, византијски владари

Сводна повеља краља Милутина манастиру Хиландару
(Хиландарски архив, бр. 145), детаљ

Андроник II и Михаило IX двома аналогним хрисовуљама (ПН 7 и ПН 1).¹¹ Оне су, највероватније, настале између краја априла 1299. и краја августа 1300,¹² с тим што би се рекло, на основу формулације која је употребљена на почетку једне од тих царских хрисовуља (ПН 1), да је Милутин издао и затражио потврду свог првог акта о манастиру Светог Никите убрзо после венчања са Симонидом.¹³ Тај податак је посебно важан ако се има у виду да Немања и његови наследници на српском престолу нису оклевали са изградњом својих задужбина након што би им издали оснивачку повељу. Штавише, расположиви извори сведоче да су градитељски радови обично били започињани у исто време када је издавана оснивачка повеља, понекад и раније, иако се тиме одступало од црквених канона.¹⁴

Смело би се, дакле, претпоставити да је обнова манастира Светог Никите отпочета ускоро након априла 1299, а највероватније пре краја августа 1300. Потрајавши неколико година, она је својим највећим делом, који је укључивао и градњу новог католикона, била завршена пре маја 1308, тј. пре него што је манастир постао метох хиландарског пирга Хрусије. Такав закључак проистиче из већ цитираног текста изгубљене Милутинове повеље о прилагању Светог Никите Хрусији (ПН 8). Ту се наводи да је краљ најпре „направио манастир“, а тек затим га доделио пиргу.¹⁵ Уосталом, мало је вероватно да би Милутин Хрусијском пиргу доделио манастир који се налазио у фази обнове, са недовршеним католиконом.

хрисовуље које су скопском манастиру издали други владари, почев од цара Романа **наипрѣвааго ктитора** (*ibid.*, 210–211). Те хрисовуље, „оштећене од старости, изгрижене од мољаца и истрвене“, пред српског краља је изнео, негде после освајања Скопља 1282. године, игуман Светог Георгија Горга архимандрит Никодим (*ibid.*, 219). Он је, по свему судећи, обављао ту дужност и пре сусрета са Милутином, наследивши игумана Исака, који је, такође, поменут у повељи из 1299/1300. (*ibid.*, 236).

- 8 О датуму венчања Милутина и Симониде уп. *Византијски извори*, VI, 46–55 (Ј. Максимовић); Failer, *Chronologie*, 39.
- 9 *Сјоменици*, I, 313 (бр. X_{132–137}). О ПН 3 и ПН 8 видети стр. 33–35 и 38–39 *supra*.
- 10 Уп. Марковић–Хостетер, *Прилози хронологији*, 209–210. За другачије мишљење о времену Милутинове обнове Светог Никите видети Kravari, *Villes et villages*, 128 („између 1282. и 1299“).
- 11 О поменутим документима (ПН 1, ПН 6 и ПН 7) видети детаљно на стр. 31–32, 37–38 *supra*.
- 12 Уп. стр. 31–32 *supra*.
- 13 *Actes de Chilandar*, I, 174 (бр. 18_{1–5}).
- 14 Марковић, *Прилози за историју*, 109–110 нап. 248.
- 15 **И вѣрѣте крал(к)в(ь)с(тво) ми манастирь запоустѣль въ Скопскои странѣ, С(ве)т(а)го Никитоу в(т)ѣства моко, и направихъ кго, и дахъ село... То в'се оут'врдивъ и запис(а)въ дахъ С(ве)том(оу) Никитѣ, а С(ве)т(а)го Никитоу дахъ мокоу пиргоу съ в'сѣмъ кго оут'връжде- никмъ**, видети *Сјоменици*, I, 313 (бр. X_{135–141}). О ПН 8 видети стр. 38–39 *supra*.

АРХИТЕКТУРА

Црква Светог Никите, изглед са југозапада

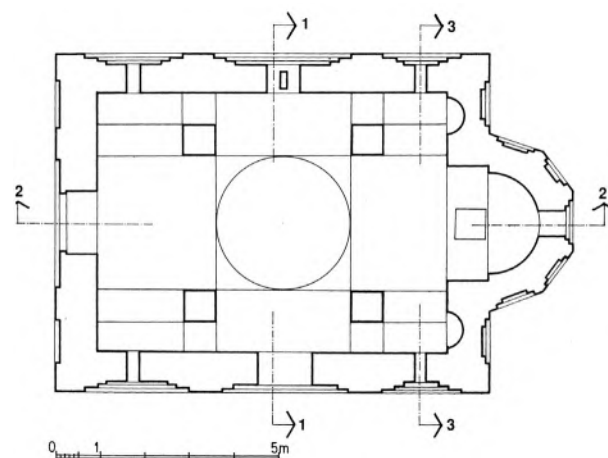
ЦРКВА СВЕТОГ НИКИТЕ

Црква Светог Никите једини је данас видљиви остатак истоименог средњовековног манастира саграђеног на Скопској Црној гори. Црква је веома добро сачувана, упркос томе што је манастир неколико пута био запустео. У оквиру рестаураторских радова, изведених 1979. године, враћен је првобитан изглед горњим облицима храма који су током векова били измењени.¹

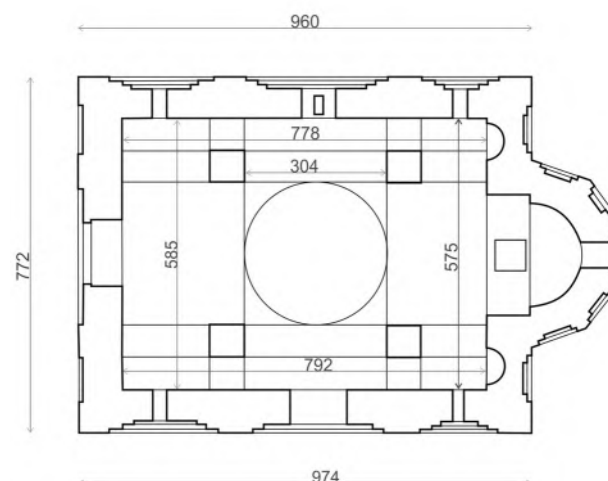
Краљ Милутин је, судећи према историјским изворима, цркву Светог Никите обновио на месту старије грађевине посвећене истом светитељу. Као што је показано, она је највероватније подигнута у XI или XII веку. Облик старије грађевине није, међутим, познат. Нису вршена археолошка истраживања. Милутинов храм је и по плану и по обради зидова типична грађевина византијског стила. Њене спољашње димензије су: дужина 11,36 м (са апсидом), ширина 7,72 м и висина 12,78 м.²

Црква Светог Никите има правоугаону основу типа развијеног уписаног крста.³ Четири квадратна ступца деле унутрашњи простор цркве на девет травеја. Најпространији је средишњи, поткуполни травеј, који има скоро квадратну форму (304 x 303 цм). Травеји које формирају краци крста нису једнаке величине. Највећи је западни (261 x 303 цм), нешто краћи је источни (213 x 303 цм), а северни (304 x 143 цм) и јужни (304 x 139) готово да се подударају. Угаони травеји знато су скромнијих димензија. Нешто дужи је западни пар тих травеја. Онај на северној страни има димензије 185 x 143 цм, а онај на јужној 185 x 139 цм. Северо-источни травеј има димензије 141 x 143 цм, а југоисточни 141 x 139 цм. Источни угаони травеји врше функцију проскомидије и ђаконикона и стога су опремљени плитким нишама на источној страни. Главни део олтарског простора састоји се од источног крака крста (213 x 303 цм), полукружне апсиде (широка 224 цм, полупречник 113 цм) и једног кратког травеја између њих (дуг 91 цм, широк 252 цм).

Четири травеја која чине уписани крст наткривена су полуобличастим сводовима, чије се теме налази на 625 цм од патоса.

План цркве Светог Никите (према: Кораћ, Сјоменици)

План цркве Светог Никите с котама (цртеж: Г. Толић)

- 1 О тим рестаураторским радовима видети Ничота, *Реставрација*, 171–174.
- 2 То су спољашње мере, које наводимо према мерењима арх. Н. Ничоте. Унутрашње мере цркве су 9,82 x 5,85 x 11,91 м.
- 3 Цртеж основе цркве, са попречним и подужним пресеком, објавили су Татић, *Св. Никита*, 128–130; Дероко, *Монументална архитектура*, сл. 267; Ненадовић, *Архитектура у Југославији*, 127, сл. 217; Кораћ, *Сјоменици*, 16–17, сл. 1–2. У овом раду приложени су архитектонски снимци Н. Ничоте, настали приликом рестаураторских радова из 1979. године.

Црква Светог Никите, изглед са јужне стране, 1934. (снимак: Г. Мије)

- 4 Тамбур је споља висок четири метра.
- 5 Калота кубета страдала је у доба турске власти. Поново је саграђена тек 1846, видети Хаџи-Васиљевић, *Скопље*, 456; Месеснел, *Живойис*, 140. Татић је сматрао да је цела купола настала у доба неке позније обнове, оценивши да су њене пропорције доста гломазне и „стране суптилно оклесаној грађевини“, видети Татић, *Св. Никитија*, 131. Такво мишљење није прихватљиво због чињенице да се у тамбуру куполе сачувало неколико пророчких фигура које је у XIV веку насликала сликарска радионица Михаила Астрапе.

Између њих конструисана су четири пандантифа, који се споља манифестују као тзв. тамбур каре – правоугаоно постоље на којем почива кубе. Калота кубета изведена је на високом осмо-страном тамбуру,⁴ па је њено теме удаљено од тла скоро дванаест метара.⁵ Апсида је пресвођена полукалотом чије се теме налази на висини од 583 цм. Угаони травеји такође су пресведени полуобличастим сводовима, али су они скоро два метра нижи од већ поменутих сводова над крацима крста. Лукови који повезују

Црква Светог Никите, изглед са источне стране, 2009.

Црква Светог Никите, изглед
са западне стране, 1934.
(снимак: Г. Мије)

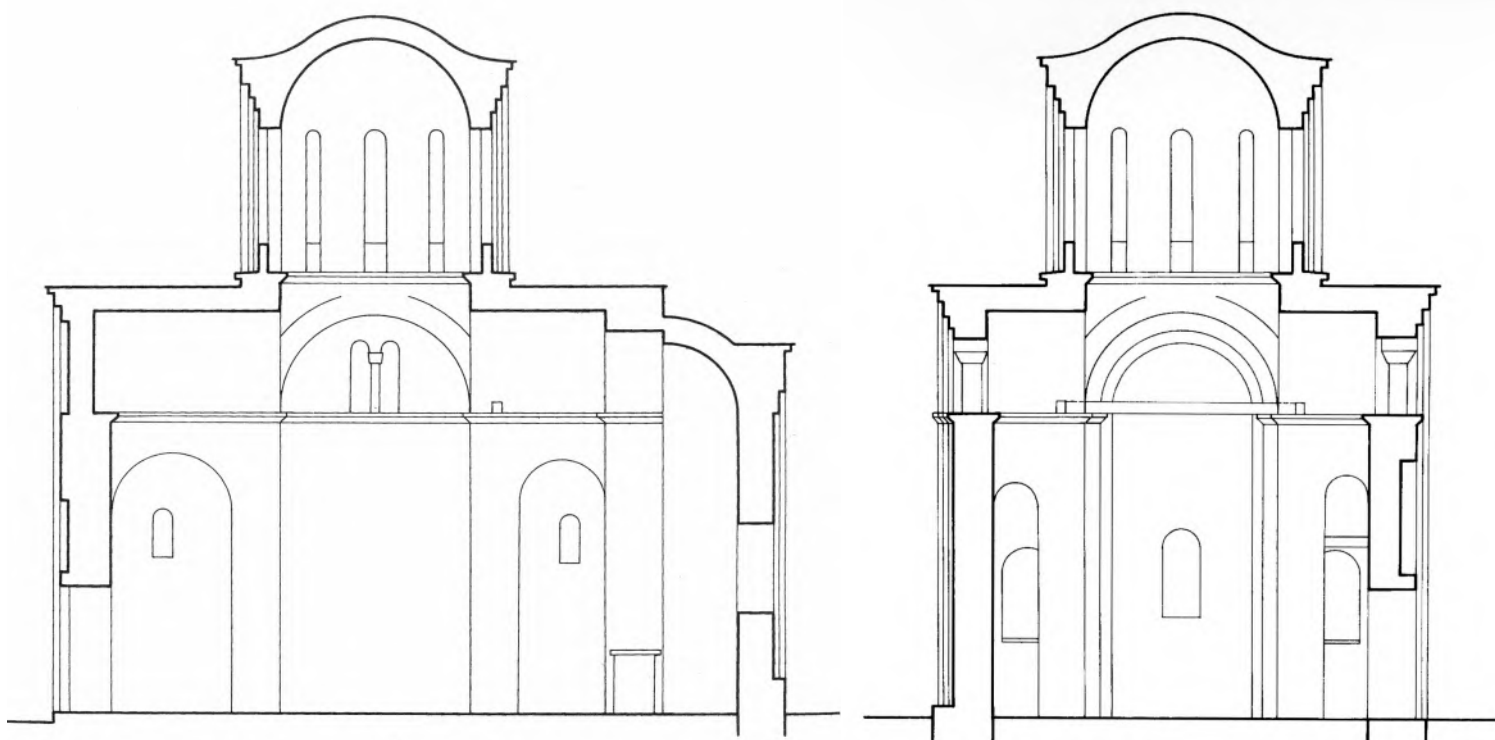

Црква Светог Никите, изглед са северне стране, 1934. (снимак: Г. Мије)

поткуполне ступце са северним и јужним зидом високи су 378 цм, док су они који их повезују са источним и западним зидом високи 414, односно 434 цм.

Фасаде су озидане наизменичним ређањем опеке и тесаног камена. Камен је највероватније довожен из околине и сасвим је једноставан (једна врста сиге). Ни техника зидања не одступа од технике зидања већине других грађевина византијског стила насталих почетком XIV века. Бољи материјал је истакнут на спољним површинама док се грубљи налази унутра. Зидање је вршено уз помоћ малтера који је прављен од непросејаног крупнозрнастог песка. За спојнице између опека употребљаван је

Подужни пресек цркве Светог Никите (према: Кораћ, *Сѿоменици*) (лево); попречни пресек цркве Светог Никите (према: Кораћ, *Сѿоменици*) (десно)

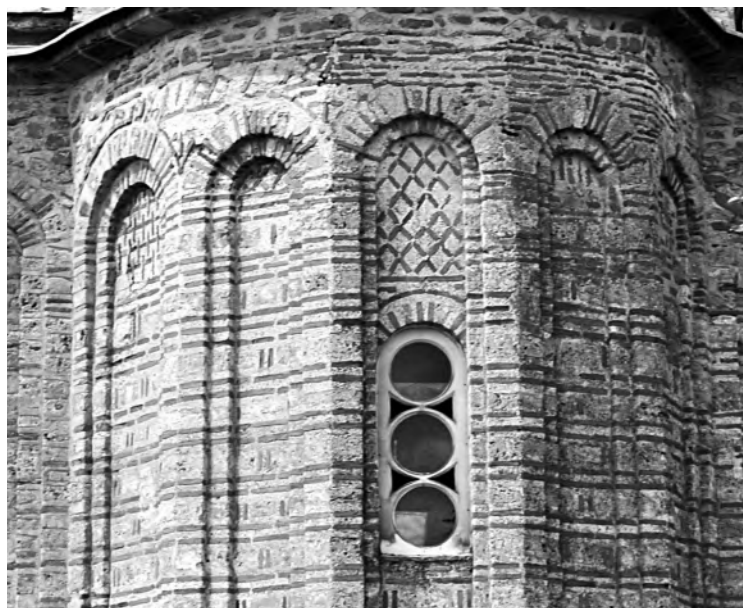
финији малтер направљен од ситног песка, са доста креча. Опеке су доста танке, дебљине 3–3,5 цм, ширине 21 цм, а дужине 4 цм. Дебљина појединих слојева камена варира између 25 и 30 цм. На појединим местима примењен је тзв. ћелијаст начин зидања. У бочне спојнице хоризонтално сложених комада камена убачена је по једна опека. Тиме се разбија монотонија дугих редова тесаника.⁶ Купола је зидана искључиво опеком.

По полихромним ефектима издваја се петострана олтарска апсида, чију средишњу, плитку и равну нишу краси лунета декорисана брижљивим ређањем опеке у виду мреже ромбова. Лук којим је та лунета уоквирена, једнако као и остали лукови на фасади цркве, обележен је украсом од опеке. На појединим местима на фасади назиру се остаци црвено обојеног малтера којим је имитирана опека.⁷

Фасадни зидови храма оживљени су и слепим аркадама које почивају на лезенама. Те аркаде одају унутрашњу структуру конструкције грађевине. Јужна, северна и западна фасада имају у свом средишњем делу високе следе лукове, завршене широким архиволтама. Њима је указано на положај и висину највиших сводова у цркви. Око средишњег лука распоређена су по два нижа и ужа слепа лука, који заједно са још ужим луковима на западној и источној фасади (по две на оба зида) показују сводове

6 Према Г. Мијеу (Millet, *L'école grecque*, 225), ћелијаст начин зидања је карактеристичан за територију уже Грчке. У српској архитектури он се први пут јавља у Богородици Љевишкој. Уп. и С. Mango, *Byzantine architecture*, 215 (*cloisonné* техника).

7 Видети о томе П. Миљковић-Пепек, „Новооткрени архитектурни и сликарски споменици во Македонија од XI до XIV век“, *КН*, 5 (1973), 5–14; Миљковић-Пепек, *Св. Никита*, 380. Миљковић-Пепек сматра да је тежња за допунском полихромном обрадом фасада традиционално обележје византијске архитектуре у Македонији (Вељуса, Нерези, Курбиново, Манастир итд.), настало под утицајем цариградског градитељства.

Црква Светог Никите, ниша изнад јужног портала, начин зидања (лево); црква Светог Никите, горњи део апсиде, начин зидања (десно)

угаоних травеја. Лезене на бочним фасадама откривају положај поткуполних стубаца. У оквиру средишњих лукова западне и јужне фасаде налазе се правоугаони отвори кроз које се улази у храм. Изнад оба су формиране нешто дубље равне нише. У западној се налазила фреско-представа патрона цркве Светог Никите, док јужна, судећи по веома пажљивом ређању камена и опеке, није била намењена за осликавање.

Унутрашњост цркве била је осветљена бројним прозорима. Највише их је на осмостраном тамбуру куполе – на свакој страни по један. Светлост је продирала у храм и кроз бифоре саграђене у оквиру архиволте средишњег лука јужног и северног зида цркве. Стубићи поменутих бифора били су рађени од камена, и имали су само абакус на месту капитела. На северној страни тај абакус је урађен у виду маске са животињском главом. Она је, међутим, временом страдала тако да се њени обриси сада тешко разазнају.⁸ Остали прозори грађевине били су уски и имали су само један отвор. Најшири се налази у средишњем делу апсиде, а остали, ужи, били су распоређени у бочним слепим луковима северног и јужног зида, али су временом зазидани, једнако као и бифора на северној фасади.

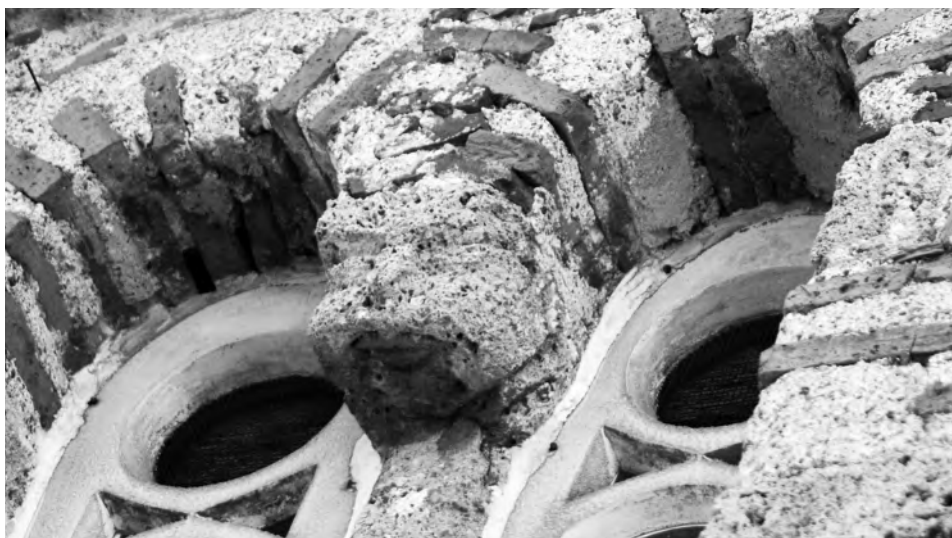
Оба улаза, западни и јужни, сасвим једноставно су решени, без профилисаних довратника и надвратника.⁹

Сводови над краковима крста покривени су двосливним крововима који имају једнаку висину, нагиб и дужину, док су кровови бочних травеја једносливни, с нагибом према широј

Црква Светог Никите, део јужне фасаде, начин зидања

- 8 О тој скулптури видети Татић, *Св. Никита*, 132. Татић је сматрао да је појава оваквог абакуса карактеристична за уметност Милутиновог доба. Као сродне примере пластике наводи хиландарске portale и нагорички иконостас. О пластичној каменој декорацији Милутинових задужбина видети и М. Шупут, „Византијски пластични украс у грађитељским делима краља Милутина“, *ЗЛУМС*, 12 (1976), 43–54.
- 9 Ниша изнад западног улаза била је омалтерисана, а затим осликана, као што је то био обичај. Данас се ту називу само контуре стојеће фигуре с мачем у десној руци. Највероватније је реч о представи светог Никите, патрона цркве. Уп. стр. 266 *infra*. В. Кораћ (*Споменици*, 19) исправно запажа, по начину зидања, да је надвратна конструкција западног портала промењена. Живопис показује да се то догодило крајем XV века. Претпоставка по којој је јужни портал настао као резултат позније обнове (Кораћ, *Споменици*, 20) није ваљана. О томе сведоче бордуре најстаријег живописа које су прилагођене облику јужног портала.

Црква Светог Никите: северна бифора, детаљ (лево); , остаци старих свећњака од камена (према: Кораћ, *Сјоменици*) (десно)

10 Приликом преправке цркве 1846. године кровне површине које покривају бочне кракове крста биле су продужене надоле тако да су покривале и просторе између кракова крста (бочне травеје). На тај начин са северне и јужне стране изгледало је као да је цела грађевина покривена једним двосливним кровом на чијем се сљемену уздиже кубе. Истовремено се чинило да се са источне и западне стране цркве уздижу надзици главног брода, покривени својим крововима. Оваквим решењем, зидар ангажован 1846. године очито је имао намеру да упрости кровни пад и тиме боље сведе атмосферске падавине са крова цркве, видети Татић, *Св. Никита*, 130–131. Описани изглед кровних површина задржан је све до 1979. године.

11 Ничота, *Ресјаврација*, 171–174.

12 О пореклу и развоју цркве с основом у виду уписаног крста видети Ненадовић, *Бојородица Љевишика*, 113–118 (са старијом литературом); Н. И. Брунов, „Архитектура Византии“, у: *Всеобщая история архитектуры*, 3, ред. Ю. С. Яралов, Москва–Ленинград 1966, 3, 80–83; Krautheimer, *Byzantine architecture*, 245–290; Mango, *Byzantine architecture*, 178–215; Кораћ–Шупут, *Архитектура*, 109 *et passim*.

ивици спољашњег зида цркве.¹⁰ И купола и кровови били су првобитно прекривени оловом, директно положеним по сводовима. Касније је олово замењено ћерамидом (врста црепа), док су апсида и кубе прекривени неправилним каменим плочама. Рестаурацијом из 1979. цела црква опет је покривена оловним покривачем.¹¹

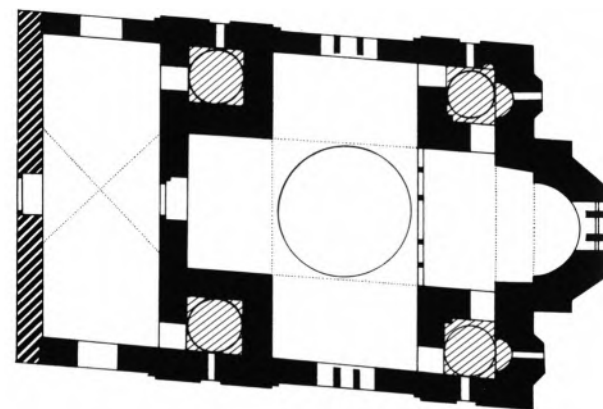
У унутрашњости храма зидови су једноставно озидани, а затим омалтерисани. Фреско-техником подражавана је мермерна оплата у зони сокла. Нема никаквог трага од првобитне олтарске преграде, а од црквеног намештаја сачувани су фрагменти три камена свећњака, солидне обраде. Под цркве је од камених плоча.

Најважније архитектонске одлике цркве Светог Никите упућују на закључак да је краљ Милутин за зидање своје задужбине ангажовао византијске мајсторе, вероватно из Солуна или, можда, из оближњег Скопља, које је до српског освајања било седиште теме.

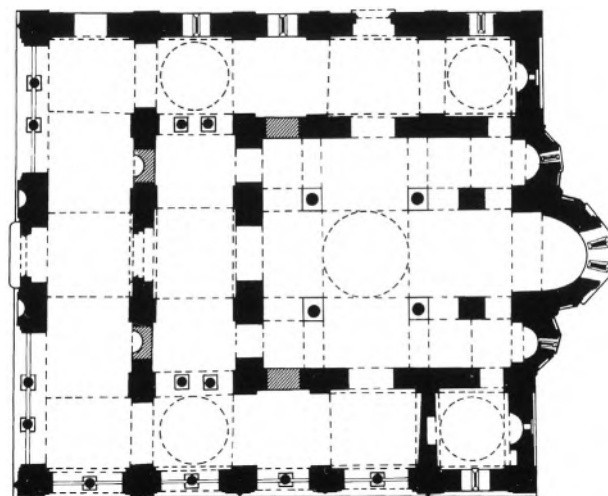
Куполне цркве с правоугаоном основом у којој су главни травеји распоређени тако да формирају крст биле су уобичајене и веома раширене у византијском градитељству још од времена династије Македонаца.¹² У оквиру поменутог решења могу се, међутим, уочити бројне варијанте. Две од њих проистичу из односа источног крака уписаног крста и олтарског простора. Читава структура са крстом уписаним у квадратну или правоугаону основу може, наиме, да чини засебну целину грађевине којој се на источној страни додају делови олтара или је, пак, источни крак крста, заједно са два угаона травеја који належу на њега, бивао укључен у олтарски простор. У Цариграду и другим великим

градитељским центрима (Солун, Атина, Света Гора, Мистра) доминирала је прва, сложенија варијанта, док је у провинцији била чешћа варијанта код које је источни крак крста, понекад издужен, чинио део олтара. Један од раних и, за нашу тему, веома занимљивих примера представља црква Светог Пантелејмона у Нерезима, данашњем предграђу Скопља. У тој цркви, коју је 1164. саградио Алексије Анђео Комнин, унук цара Алексија I, средишњи део олтарског простора формирају, једнако као у Светом Никити, источни крак уписаног крста, олтарска апсида и један кратак „међутравеј“. Он је и у Нерезима нешто ужи од травеја који образује источни крак крста.¹³ Сличних решења било је, међутим, и у Солуну, и то приближно у време када је грађен Свети Никита. Реч је, пре свега, о цркви Светих апостола, коју је саградио цариградски патријарх Нифонт (1310–1314). И њен олтарски простор састоји се од издуженог источног крака крста, нешто ужег, кратког међутравеја и полукружне апсиде.¹⁴ Својевремено је угледни пољски византолог Владимир Сас-Залозјецки сматрао да је као прототип за основу цркве Светог Никите послужила охридска Богородица Перивлепта, али мора се имати у виду да је олтарски простор задужбине Прогон Сгура формиран од источног крака крста на који се непосредно наслања апсида. Међутравеј не постоји.¹⁵ Такво решење може се пратити још од средине XII века, када је саграђена црква Богородице Космосотире у Фери (Вири) на Марици. Била је то задужбина Исака Комнина, сина Алексија I. У српском градићу не може се наћи црква чији је олтарски простор својом структуром могао утицати на решење из Светог Никите. Важно је ипак истаћи да и хиландарски католикон, грађен почетком XIV stoleћа, има испред апсиде кратак травеј који је ужи од источног крака крста, али ту је олтарски простор увећан још једним, нешто дужим травејем, а сам источни крак крста не припада олтару јер је у цркви Ваведења примењена већ поменута сложенија варијанта уписаног крста, карактеристична за престоничку архитектуру.¹⁶

На грчко порекло градитеља Светог Никите упућује и решење куполе, које је по свему судећи преузето из Солуна. Најближе паралеле могу се видети на храму Светог Пантелејмона и црквици Христа Спаса, као и на цркви Богородице Олимпиотисе у Еласону, која је такође дело солунских градитеља.¹⁷ На свим тим црквама куполе су као и у Светом Никити зидане опеком, угаоне тачке осмостраног тамбура обележене су прислоњеним колоне-тама, а дуги прозори уоквирени су троструким, степенасто распоређеним и лучно завршеним оквирима од опеке. Осим тога,

Основа цркве Светог Пантелејмона у Нерезима код Скопља, 1164. (према: S. Ćurčić, *Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent*, New Haven 2010)

Основа цркве Светих апостола у Солуну, око 1315. (према: Ćurčić, *Architecture in the Balkans*)

- 13 Кораћ-Шупут, *Архитектура*, 164, 166, сл. 182. Уп. и Коруновски – Димитрова, *Византијска Македонија*, 116.
- 14 За Свете апостоле у Солуну видети Mango, *Byzantine architecture*, pl. 301; Кораћ-Шупут, *Архитектура*, 311, сл. 434.
- 15 Sas-Zaloziecky, *Die byzantinische Baukunst*, 55. За основу Богородице Перивлепте видети Ненадовић, *Архитектура у Југославији*, сл. 201; уп. и Н. Hallensleben, „Die Architektur-geschichtliche Stellung der Kirche Sv. Bogorodica Peribleptos (Sv. Kliment) in Ohrid“, у: *Mélanges Dimče Koco*, Скопје 1975, 297–316; С. К. Коруновски, *Црковна архитектура во Македонија во XIII век*, Скопје 2000. (непубликована докторска дисертација), 81–97.
- 16 Кораћ-Шупут, *Архитектура*, 260, сл. 351.
- 17 S. Ćurčić, *Gračanica. King Milutin's church and its place in late Byzantine architecture*, University Park 1979, 11.

Купола цркве Светог Никите код Скопља (лево)
Главна купола цркве Светог Пантелејмона у Солуну (у средини)
Купола Богородице Олимпиотисе у Еласону (Тесалија) (десно)

на свим поменутим примерима изнад архиволти спољашњих лукова које уоквирују прозоре налазе се зупчасти венци лучног облика. У српској средини најближе аналогије за куполу Светог Никите нађене су у Грачаници и Мушутишту. Куполе из Грачанице имају, међутим, по два лучно завршена оквира од опеке око

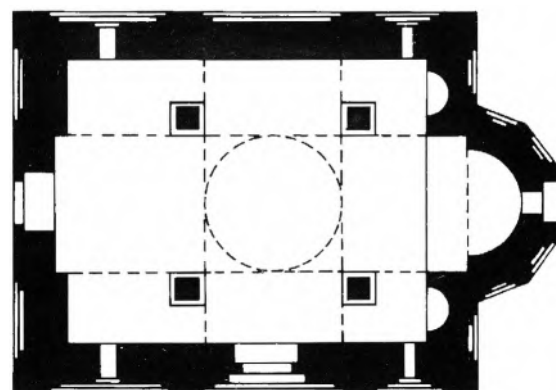

Црква Светог Николе у Љуботену,
око 1335, изглед са североистока

прозора тамбура, док кубе задужбине великог казнаца Јована Драгослава нема поткровне зупчасте венце.¹⁸

Што се тиче примене тзв. система тријумфалног лука на западној, јужној и северној фасади цркве Светог Никите, то јест рашчлањивања фасада уз помоћ три слепа лука који одражавају унутрашњу структуру грађевине, првенствено положај њених сводова, у литератури је запажено да је реч о архаичном решењу које се наслања на средњовизантијску архитектуру и које је могла имати и првобитна црква Светог Никите.¹⁹ Нису, ипак, још увек пронађене сасвим блиске аналогije. Стога питање порекла тог мотива ваљда остаје отворено.

Црква Светог Никите заузима значајно место у српској средњовековној архитектури као један од најранијих сачуваних примера типа грађевине уписаног крста с куполом. Њено специфично решење олтарског простора, који се састоји од источног крака крста, кратког и ужег међутравеја и полукружне апсиде, биће у више наврата опонашано у српској архитектури XIV века, нарочито приликом градње властеоских задужбина. Најдоследније је поновљено у задужбини властелинке Данице – цркви Светог Николе у оближњем селу Љуботену на Скопској Црној гори. Она се угледа на цркву Светог Никите и у многим другим цртама своје архитектуре.²⁰ Сродно решење олтарског простора показују и цркве Светог Димитрија у Марковом манастиру и Светих арханђела у Штипу.²¹ У Леснову и Кончу између источног крака крста и апсиде постављен је прислоњени лук.²²

Основа цркве Светог Николе у Љуботену, око 1335. (према: Ćurčić, *Architecture in the Balkans*)

18 Ćurčić, *Gračanica*, 60, 118.

19 S. Ćurčić, „Articulation of church façades during the first half of the fourteenth century. A study in the relationship of Byzantine and Serbian architecture“, у: *Византијска уметност почетком XIV века* (Научни скуп у Грачаници, 1973), Београд 1978, 17–27.

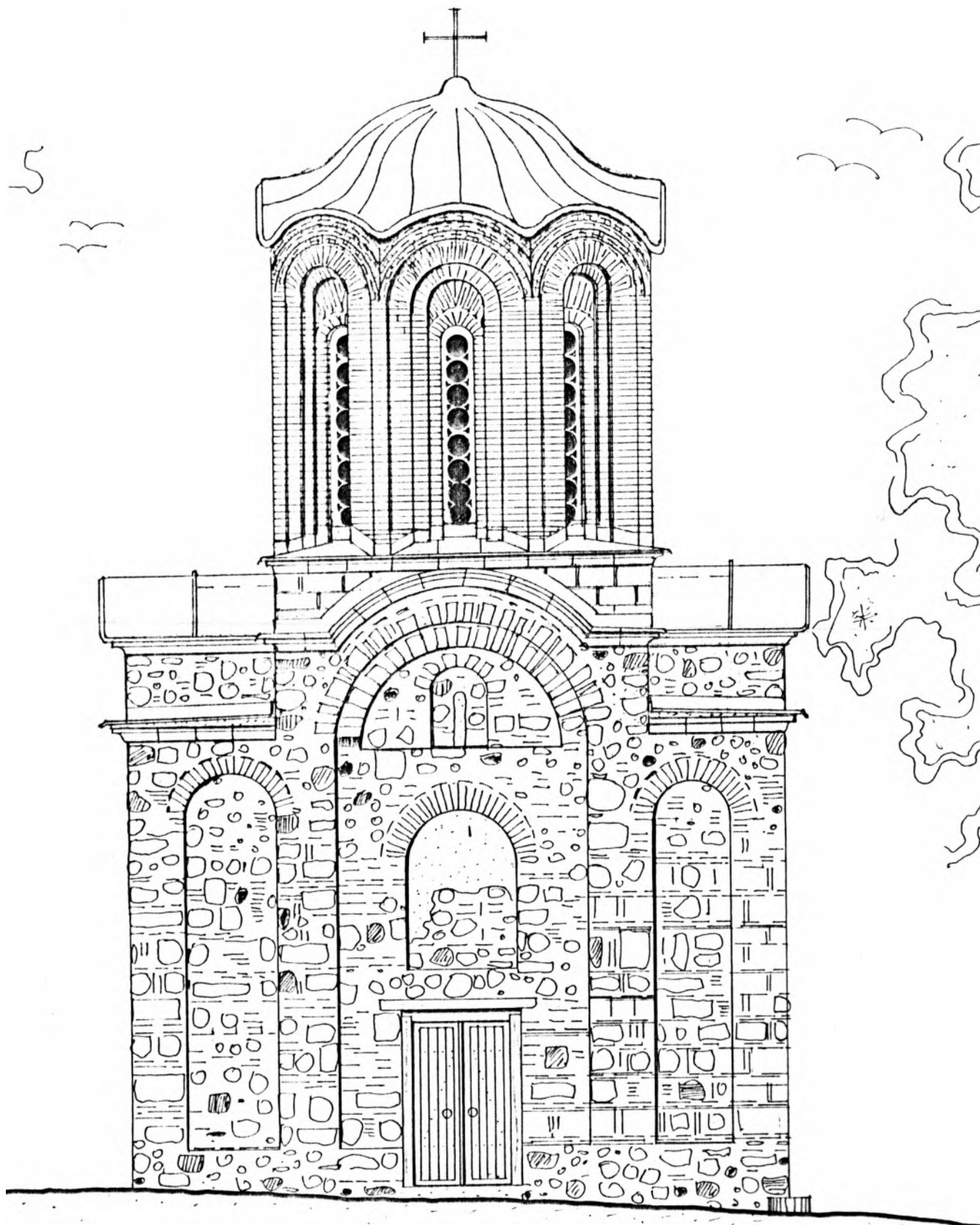
20 Дероко, *Монуменална архитектура*, сл. 269; Кораћ, *Сјоменици*, 109–128; Коруновски – Димитрова, *Византијска Македонија*, 116–117; Dimitrova, *The Church*, 105.

21 Дероко, *Монуменална архитектура*, сл. 271, 272, 281; Кораћ, *Сјоменици*, 81–108, 275–314.

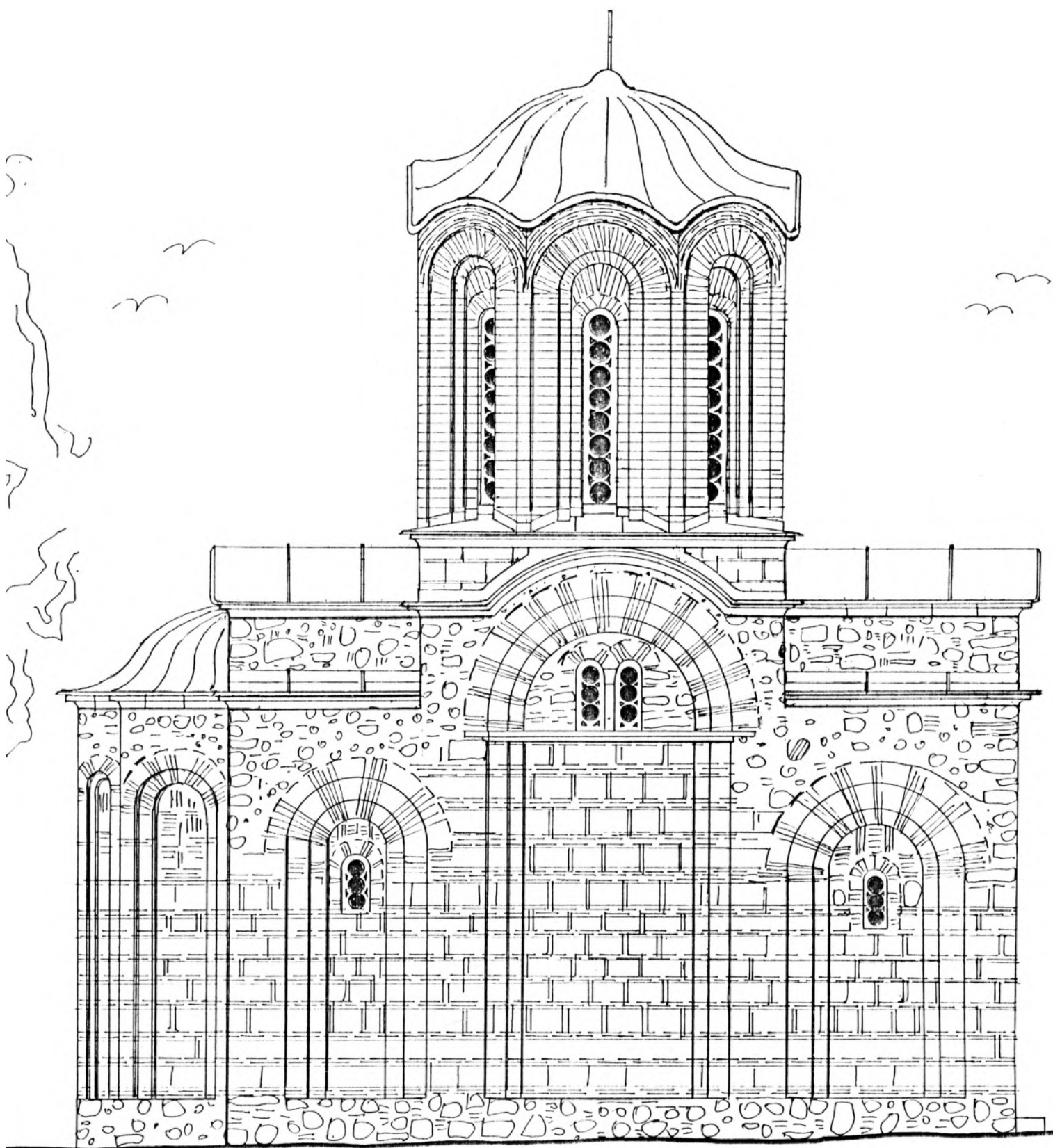
22 Дероко, *Монуменална архитектура*, сл. 275 и 273; Кораћ, *Сјоменици*, 153–188, 259–273.

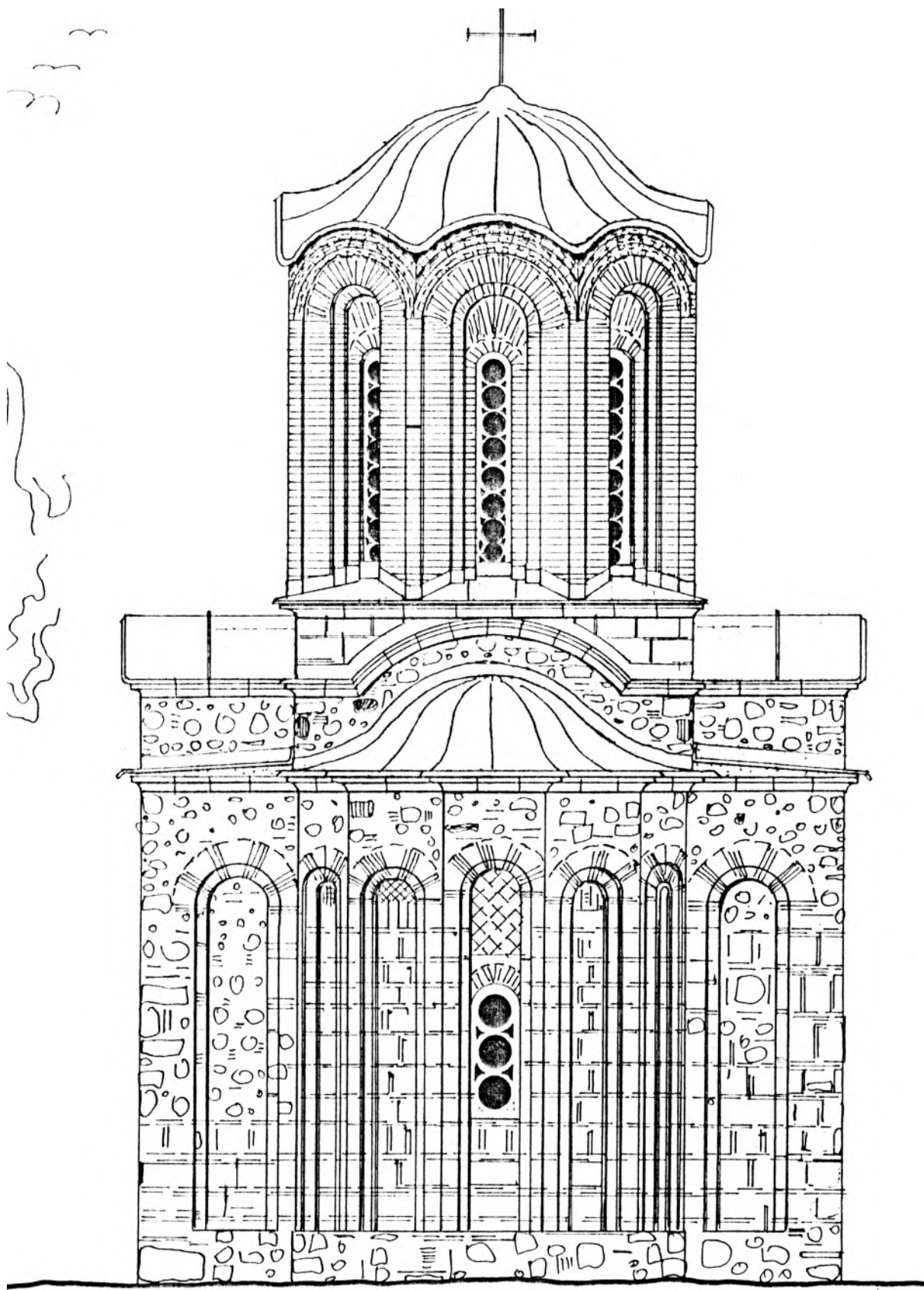
Црква Светог Никите, изглед са југоистока (цртеж: арх. Никола Ничота)

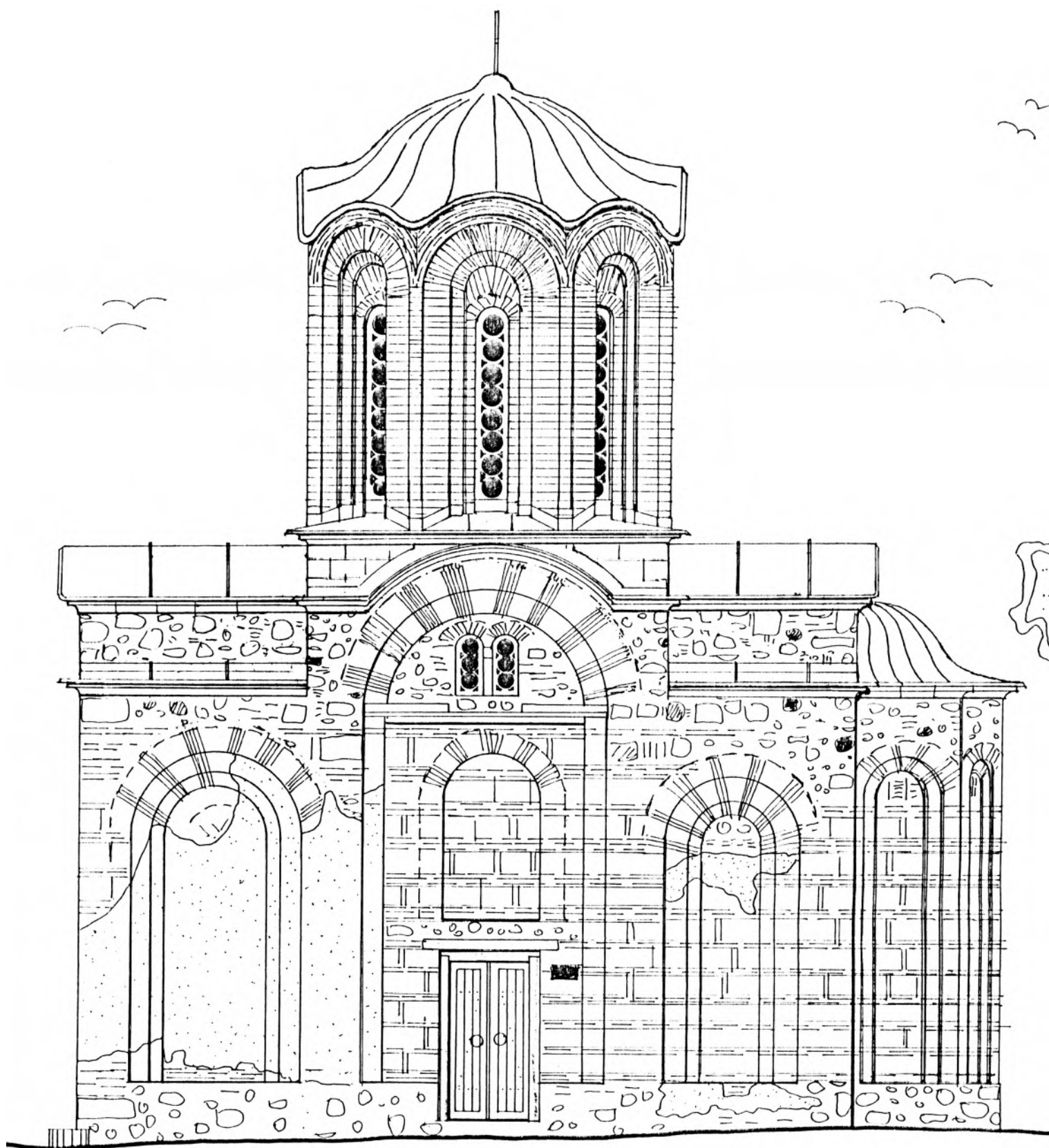
Црква Светог Никите, изглед са запада (цртеж: арх. Никола Ничота)

Црква Светог Никите, изглед са севера (цртеж: арх. Никола Ничота)

Црква Светог Никите, изглед са истока (цртеж: арх. Никола Ничота)

Црква Светог Никите, поглед са југа (цртеж: арх. Никола Ничота)